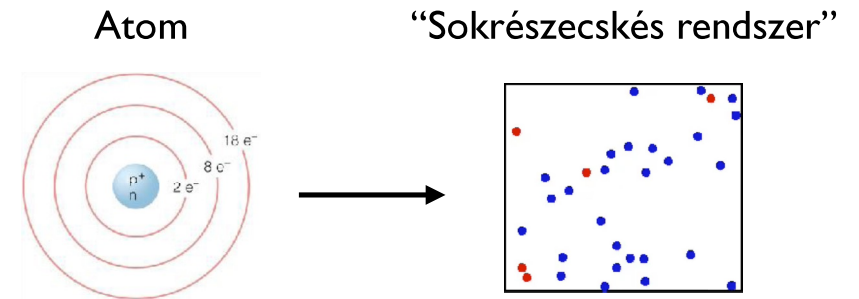

BOLTZMANN-ELOSZLÁS ÉS ALKALMAZÁSAI; GÁZOK, SZILÁRD ANYAGOK, FOLYADÉKOK, FOLYADÉKKRISTÁLYOK

KELLERMAYER MIKLÓS

Az atomtól a sokrészecskés rendszerig

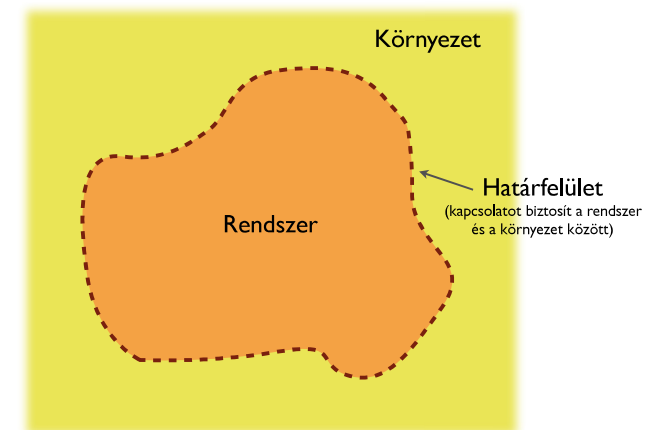
- Mi az a rendszer?
- Milyen sok a "sok"?
- Milyen a rendszer belső "szerkezete"?
- Hogy reagálnak a részecskék erőhatásra?

Mi az a rendszer?

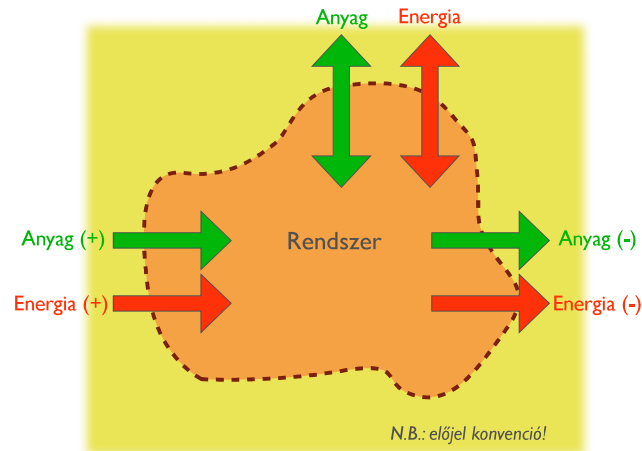
A rendszer egy absztrakció

Definíció: a rendszer a természet azon makroszkópikus része, amelyet vizsgálni kívánunk.

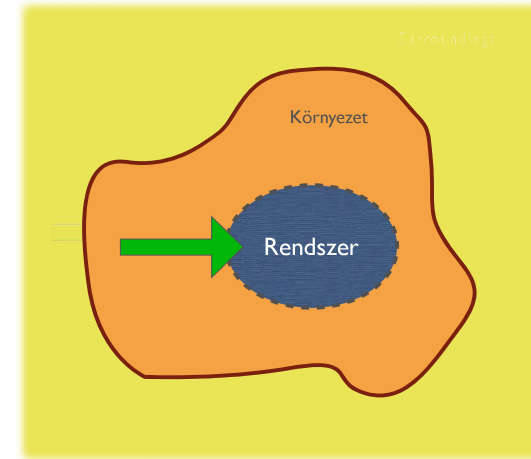
A rendszer kölcsönhat a környezettel

(...de ezt egyelőre figyelmen kívül hagyjuk - lásd termodinamika)
A határfelületen anyag és energia cserélődhet a rendszer és a környezet között.

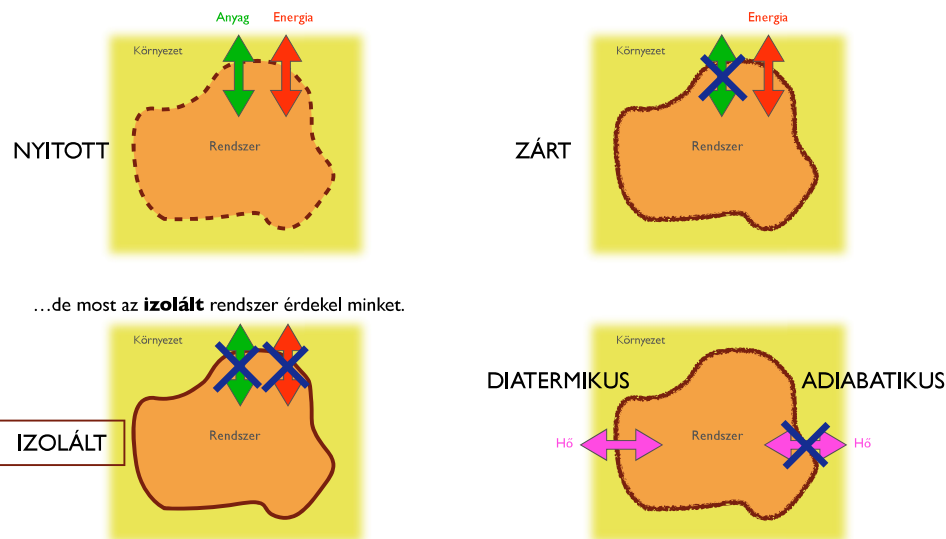

A rendszer definiálása következményekkel jár

...a termodinamikai folyamatokra nézve (lásd később)

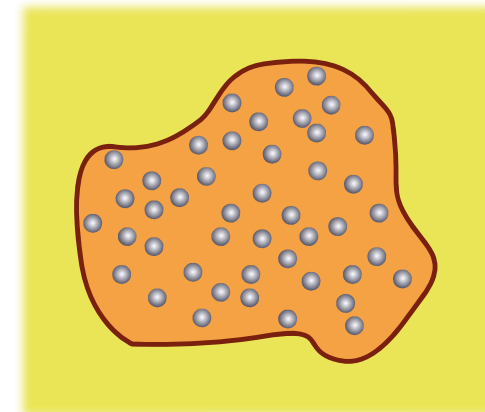
A rendszernek sok fajtája van

A rendszer leírható

...makroszkópiusan:
állapothatározókkal, amelyek egyértelműen meghatározzák a rendszer egészének állapotát.

Nyomás: p
Térfogat: V
Hőmérséklet: T
Koncentráció: c
(egységnyi V térfogatra eső N részecske: N/V)

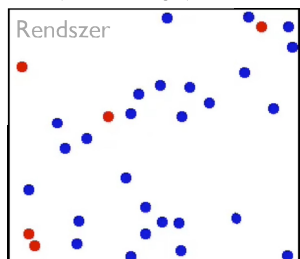
N.B.: egyesített gáztörvény:
 $pV=NkT$
 k : Boltzmann állandó

A rendszer leírható

...mikroszkópikusan:

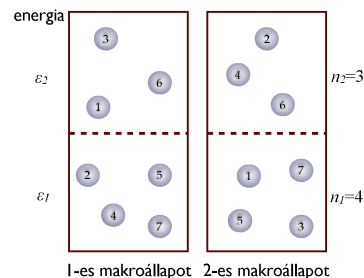
minden egyes konkrét részecske jellemzésével (pl. energia)

Az izolált rendszer minden egyes részecskéjének energiája más és más...

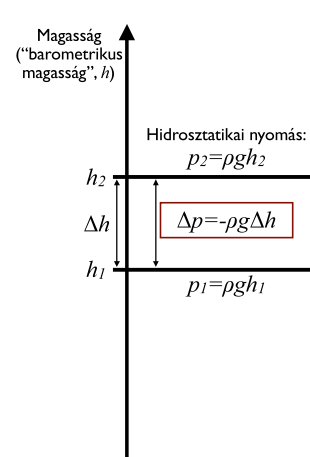

...de minden részecske egy szabadsági fokra eső átlagos energiája $1/2kT$ ("ekvipartíció tétele").

N.B.: a **makroállapotok** (1 és 2) azonosak (adott energianívóhoz tartozó részecskék száma ugyanaz), de a **mikroállapotok** (az adott részecskék elrendeződése) különböznek:

A rendszer makroszkópos leírása: légköri nyomás (gázkoncentráció) eloszlása

Mivel a gáz sűrűsége arányos a nyomással ($\rho \sim p$):

$$\Delta \rho = \text{konst} \Delta p$$

$$\Delta p = \Delta \rho / \text{konst}$$

$$\Delta \rho / \text{konst} = -\rho g \Delta h$$

$$\Delta \rho / \Delta h = -\text{konst} \rho g$$

Ha egy változó értéke (ρ) egyenesen arányos annak változásával ($\Delta \rho$), exponenciális függvényt kapunk (lásd pl. sugárgyengülés):

$$\rho_h = \rho_0 e^{-\text{konst} g h}$$

Az egyesített gáztörvény ($pV = NkT$) és a sűrűség ($\rho = mN/V$) alapján a "konst" értéke m/kT , ezért:

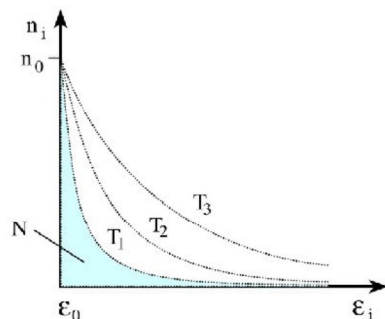
$$\rho_h = \rho_0 e^{-mgh/kT}$$

g : nehézségi gyorsulás
 m : gázmolekula tömege
 N : részecskék (gázmolekulák) száma

A Boltzmann eloszlás egyetemes törvény

- Termikus (termodinamikai) egyensúlyban levő rendszerben az energiaszintek betöltöttsége **exponenciális eloszlást** követ.
- A relatív betöltöttséget a nívók **energiakülönbsége** és a **termikus energia** aránya szabályozza.
- A hőmérséklet növelésével nő a magasabb energianívók betöltöttsége.

$$\frac{n_i}{n_0} = e^{-\frac{\epsilon_i - \epsilon_0}{k_B T}}$$

A Boltzmann-eloszlás következményei és alkalmazásai

1. Barometrikus magasságformula

A levegő a Föld felületétől távolodva ritkul: koncentráció (egységnyi térfogatban levő molekulák száma, n) csökken

$$\frac{n_h}{n_0} = e^{-\frac{mgh}{k_B T}}$$

n_h : koncentráció h magasságban
 n_0 : koncentráció a referenciamagasságban
 mgh : helyzeti energia

2. Fémek termikus emissziója

Hőhatásra a fémrácsból elektronok lépnek ki (pl. röntgenső, fotoelektron-sokszorozó)

$$\frac{N_l}{N} = e^{-\frac{W_a}{k_B T}}$$

N_l : emittált elektronok száma
 W_a : kilépési munka (lásd még: fotoelektromos hatás)

A Boltzmann-eloszlás következményei és alkalmazásai

3. Nernst egyenlet

Ha két különböző helyen (A , B) levő töltött részecskék koncentrációja (n_A , n_B) különböző, akkor a két hely között elektromos feszültség (U) lép fel:

$$\frac{n_A}{n_B} = e^{-\frac{qU}{k_B T}} \quad U = \frac{k_B T}{q} \ln \frac{n_A}{n_B} \quad \begin{array}{l} q : \text{elemi töltés} \\ U : \text{elektromos feszültség } A \text{ és } B \text{ között} \end{array}$$

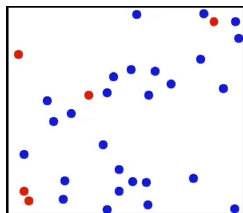
A koncentrációs elemek és a nyugalmi potenciál leírását megadó alapvető fontosságú egyenlet.

Walther Nernst (1864-1941)
Nobel-díj (1920)

Az ideális (tökéletes) gáz

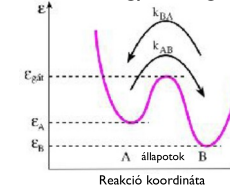
- **Nagyszámú** részecskéből áll (Avogadro-szám)
- A részecskék **gömb** alakúak, térfogatuk **elhanyagolható**
- A részecskék között **nincs kölcsönhatás**
- Az ütközések **rugalmasak** (összenergia konstans)
- Határesetben (**pontszerű** részecskék) ütközések csak az edény falával
- A részecskék mozgása a klasszikus (newtoni) mechanika törvényeit követi.

A Boltzmann-eloszlás következményei és alkalmazásai

4. Reakcióegyensúly, sebesség

Egy reakció egyensúlyát (állapotok közötti eloszlást) és sebességét (állapotok közötti átmenetek gyorsaságát) a relatív energiakülönbségek határozzák meg.

Reakció: $A \rightleftharpoons B$

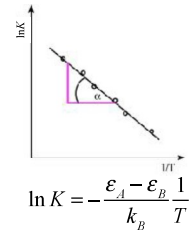
Egyensúlyi állapot: $K = \frac{n_A}{n_B} = e^{-\frac{\epsilon_A - \epsilon_B}{k_B T}}$

Sebességi állandók:

$$k_{AB} = \omega e^{-\frac{\epsilon_{\text{gát}} - \epsilon_A}{k_B T}} \quad k_{BA} = \omega e^{-\frac{\epsilon_{\text{gát}} - \epsilon_B}{k_B T}} \quad \omega : \text{konstans (s}^{-1}\text{)}$$

Sebességi állandók aránya = egyensúlyi állandó:

$$k_{BA} / k_{AB} = e^{-\frac{\epsilon_{\text{gát}} - \epsilon_B}{k_B T} + \frac{\epsilon_{\text{gát}} - \epsilon_A}{k_B T}} = e^{-\frac{\epsilon_A - \epsilon_B}{k_B T}} = K$$

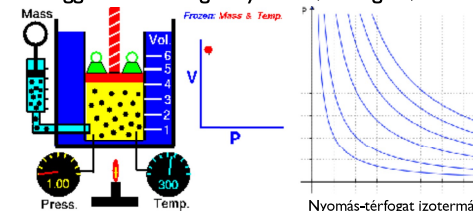
Svante Arrhenius (1859-1927)
Nobel-díj (1903)

Ideális gázt leíró összefüggések

Egy részecske átlagos energiája (ekvipartíció tétele alapján): $\frac{1}{2} m \langle v^2 \rangle = \frac{3}{2} k_B T$

N részecskét tartalmazó rendszer belső energiája: $E_b = \frac{3}{2} N k_B T$

Egyetemes gáztörvény (Clausius-Clapeyron, Boyle-Mariotte, Charles törvények alapján): összefüggés az ideális gáz nyomása, térfogata, hőmérséklete és mennyisége között (állapotegyenlet).

$$PV = nRT$$

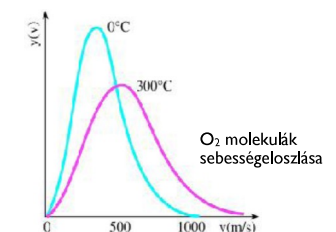
$$PV = Nk_B T$$

P = nyomás (Pa)
 V = térfogat (m³)
 n = anyagmennyiség (mol)
 R = gázállandó (8.314 J K⁻¹ mol⁻¹)
 T = abszolút hőmérséklet (K)
 N = részecskeszám
 k_B = Boltzmann állandó

Sebességeloszlás - Maxwell-féle sebességeloszlás

Hőmérséklet növekedésével:

- nő a molekulasebesség abszolút értékének átlaga (lásd ekvipartíció)
- nő az eloszlás szélessége

A reális gáz

- A részecskék nem pontszerűek, térfogatuk (b) nem elhanyagolható.

Következmény: a mozgásra rendelkezésre álló térfogat =

$$V - Nb \quad N = \text{részecskeszám}$$

- A részecskék között kölcsönhatások (a) lépnek fel.

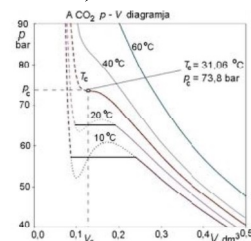
Következmény: a nyomás csökken

$$p = \frac{Nk_B T}{V - Nb} - an^2 \quad n = \text{egységnyi térfogatban levő részecskék száma } (N/V)$$

- Van der Waals-féle állapotegyenlet: $\left(p + a \frac{N^2}{V^2}\right)(V - Nb) = Nk_B T$

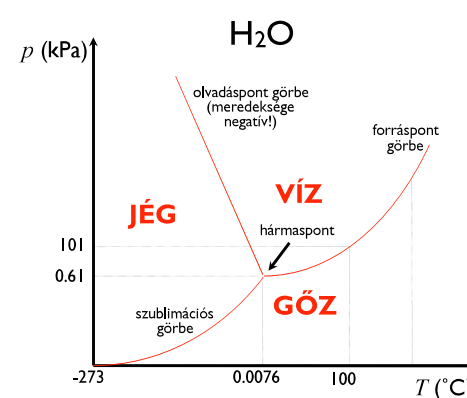
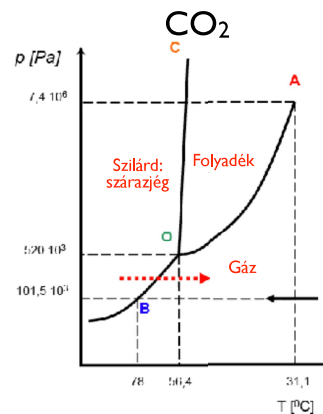
- Van der Waals izotermák:

Kritikus hőmérséklet (T_c) alatt, alacsony nyomáson fázisátmenet (pl. kondenzáció)

Fázis, fázisátmenet

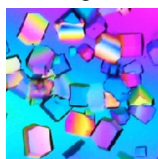
- Fázisok: az anyag kémiai tulajdonságaiban megegyező, de fizikai tulajdonságaiban különböző részei
- Fázisgörbe: két fázis egyensúlyban
- Fázisgörbék közötti terület: egyetlen fázis van jelen
- Metszéspont: hármaspont

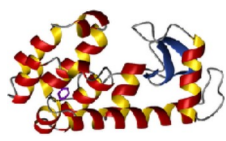
Szilárd anyagok

A. Kristályos anyagok

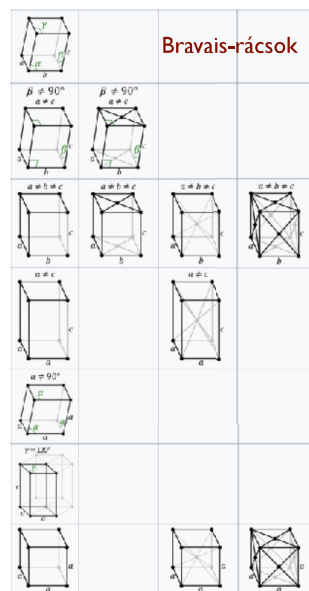
- Periodikus hosszútávú rendezettség
- Térrács - elemi cella (a természetben 14-féle, "Bravais-rácsok")
- Összetartó kölcsönhatások alapján
  - kovalens kötés: atomrács
  - ionos kötés: ionrács
  - fémek kötés: fémkristály
  - másodlagos kötések: molekularács

Lizozim fehérjekristályok polarizált fényben (anizotrópia)

Lizozim fehérjemolekula

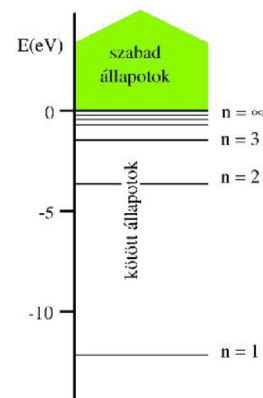
B. Amorf anyagok

üvegszerű, viszkózus "folyadékok"

Energianívók kristályokban

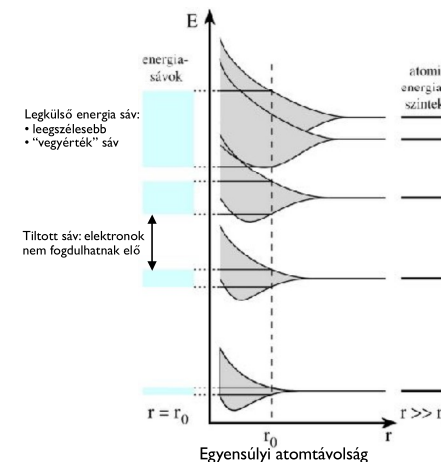
Izolált hidrogénatom

- Nincs kölcsönhatás más atomokkal
- Diszkrét energianívók
- Pauli-elv

Kristály

- Atomok kölcsönhatnak
- Pauli-elv: kölcsönható elektronok nívói felhasadnak
- Közeli nívók folytonos **energiasávokba** olvadnak

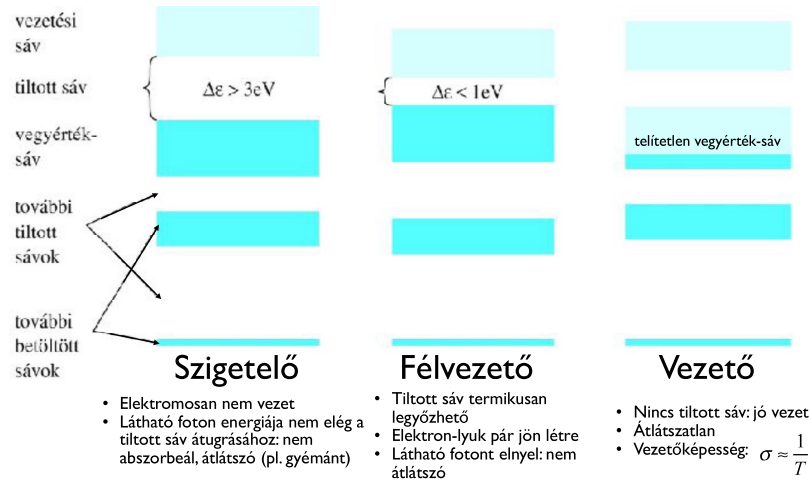

Eltérő sávszerkezetű kristályos anyagok

A tiltott sáv termikus energiához ($k_B T$) viszonyított szélessége ($\Delta \epsilon$) dönti el, hogy a vegyérték-sávból milyen valószínűséggel lépnek elektronok a vezetési sávba (Boltzmann-eloszlás alapján):

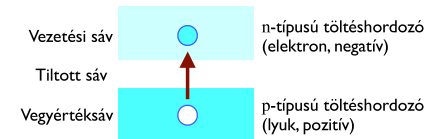
$$\frac{n_{\text{vezetési}}}{n_{\text{vegyérték}}} = e^{-\frac{\Delta \epsilon}{k_B T}} \quad @T=300 \text{ K}, k_B T \sim 0.023 \text{ eV}$$

Félvezetők

A. Tiszta félvezetők

- Tiltott sáv ($\Delta \epsilon$) termikusan legyőzhető
- Tiltott sáv $< 1 \text{ eV}$
- Kétféle töltéshordozó (n, p):

- Vezetőképesség hőmérsékletfüggő
- Tiltott sáv átugrása látható fény (1.5-3 eV) abszorpciójával is előidézhető:

$$\sigma = \text{konst} \cdot e^{-\frac{\Delta \epsilon}{2k_B T}}$$

$$hf_{\text{vis}} > \Delta \epsilon$$

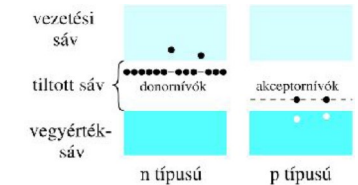
- Átlátszatlan

B. Szennyezett félvezetők

- Szennyezés ("dopant"): gazdarács atomjai között elhelyezett kis mennyiségű idegen atom

$$\frac{N_{\text{gazda}}}{N_{\text{dopant}}} \approx 10^6$$

- 4-értékű gazdarácsban (Si, Ge) 5-értékű dopant (P, As, Bi): e-donor, n-vezető
- 4-értékű gazdarácsban (Si, Ge) 3-értékű dopant (Al, Ga, In): e-akceptor, p-vezető

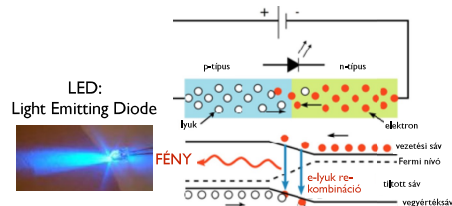
Félvezető dióda és tranzisztor

Megfelelően szennyezett, p- és n-típusú félvezetők összeillesztéséből kialakított mikroelektronikai eszközök

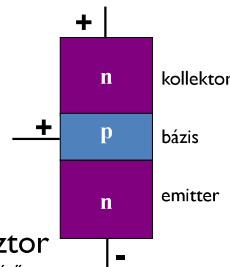

Dióda

- egyenirányító
- elektromos feszültség $\rightarrow$ fényforrás, LED
- megvilágítás $\rightarrow$ feszültség $\rightarrow$ CCD pixel

Isamu Akasaki, Shuji Nakamura, Hiroshi Amano, Nobel-díj 2014

Tranzisztor

- áramerősítő
- digitális memória elemek
- számlálók, multivibrátorok

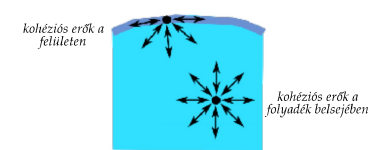
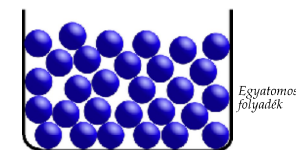
John Bardeen, William Shockley, Walter Brattain, Nobel-díj 1956

Folyadékok

- Az anyag egyik halmazállapota (szilárd, gáz és plazma mellett).
- Összenyomhatatlan: nyomástól függetlenül közel állandó a térfogata.
- Sűrűsége hasonló a szilárdéhoz ("consensed matter").
- Folyékony (mint a gázok és a plazma): felveszi az edény alakját; belső súrlódása ("viszkózitás", η) a hőmérséklettel csökken:

$$\eta \sim e^{\frac{E}{k_B T}}$$

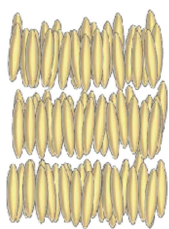
A részecskék közötti "lyukak" ("vakanciák") relatív koncentrációjával csökken a viszkózitás.

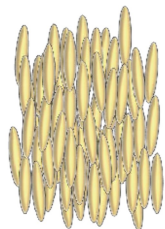
- Mikroszkopikus szerkezet: részecskéit (atomok, molekulák) rövid távú kölcsönhatások, kohéziós erők tartják össze (nincs hosszútávú rendezettség)
- A kohéziós erők közötti egyenlőtlenség (folyadék felülete vs belseje) felületi feszültség kialakulásához vezet (kontrakciós tendencia, gömb alak felvétele)

Folyadékkristályok

- Folyadék és szilárd tulajdonságokkal egyszerre rendelkeznek: folyónak (gyenge intermolekuláris kölcsönhatások), de hosszútávú rendezettséget mutatnak.
- A molekulák nem gömbszimmetrikusak: kalamitikus (pálcika- vagy fonálszerű), diszkotikus (korongszerű)
- Rendezettség típusa: transzlációs, orientációs

Szmektikus állapot
(orientációs és
transzlációs
rendezettség)

Nematikus állapot
(csak orientációs
rendezettség, nincs
transzlációs
rendezettség)

Koleszterikus állapot
(nematikus rendezettség
különböző síkokban;
speciális eset: csavart nematikus
állapot - menetemelkedés a szint
befolyásolja)

Diszkotikus állapot
(korongszerű,
transzlációs
rendezettség)

Folyadékkristályok

Termotróp

(hőmérsékletfüggő rendezettség)

- Szín a hőmérséklettől függ (termooptikai tulajdonság); alkalmazás: kontakt termográfia
- Ha a molekulák elektromos dipólok, az optikai polarizáció, fényáteresztés elektromosan vezérelhető (elektrooptikai tulajdonság); alkalmazás: LCD kijelzők, monitorok, stb.

Kontakt termográfia

LCD kijelző

Liotróp

(koncentrációfüggő rendezettség)

